

Impact Factor-8.575 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2022

ISSUE No- (CCCXLI) 341

The Relevance of The Feminism Movement in the Twenty -First Century

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social Research &, Development
Training Institute, Amravati.

Editors

Dr. Chetana Yogesh Patil

Convener & Vice Principal, Head,
Women Development Cell

Arts, Commerce and Science College,
Onde, Tal. Vikramgad, Dist. Palghar

Executive-Editors

Dr. Vinod S. Sonawane

V/C Principal,

Arts, Commerce and Science College, Onde,
Tal. Vikramgad, Dist. Palghar

Editors

Dr. Basweshwar Pandagale

Co-Ordinator

HOD, Department of Political Science
Arts, Commerce and Science College,
Onde, Tal. Vikramgad, Dist. Palghar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication

For Details Visit To www.aadharjournal.com

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	हैद्राबाद मुक्ती संग्रामातील महिलांचे योगदान	प्रा.डॉ.कोंडेकर आर.एस.	1
2	स्त्रीवाद : लिंगगुणोत्तर प्रमाणातील विशमता व स्त्रीभ्रूण हत्या प्रा. डॉ. रोहित सुधाकर गायकवाड		5
3	सणगर समाजातील स्त्रियांचे प्रश्न व स्त्रीवाद प्रा. डॉ. सुनिलदत्त एस. गवरे		9
4	भारतीय संविधान आणि महिला सक्षमिकरण सहा. प्रा. लक्ष्मन बाबाराव यादव		17
5	पंचायत राज व्यवस्थेत महिलांचा राजकीय सहभाग एक चिकित्सक अध्ययन डॉ. सुभाष दौलतराव उपाते		20
6	स्त्रीवाद आणि आदिवासी महिला	डॉ. अजय पेत्रस बोरकर	26
7	महिला सक्षमीकरण: सामाजिक, साहित्यिक चळवळीच्या संदर्भातून	प्रा.संदिप चपटे	32
8	आधुनिक मनू आणि स्त्रीमुक्ती बील	डॉ.पौळ भावन श्रीपती	38
9	साधना साप्ताहिकातून स्त्रीवादी चळवळीचा आढावा डॉ. वाईकर शोभा बबन		43
10	एकविसाव्या शतकात महाराष्ट्रातील आदिवासी स्त्रियांची स्थिती. डॉ.संतोष हनुमंत जाधव		46
11	ग्रामिण स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील महिलांचा राजकीय सहभाग प्रा. डॉ. प्रमोद मा. आचेगावे		50
12	ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी स्त्रियांच्या समोरील आव्हानांचा अभ्यास Mr. Sante Lalchandra Ramchandra		52
13	बहुजनांची स्फूर्तिनायिका: सावित्रीआई फुले	डॉ.शिंदे आर. डी.	57
14	पंचायतराज : ७३ वी घटनादुरुस्ती आणि महिला सबलीकरण डॉ. तानाजी संभाजी माने		63
15	भारतातील स्त्रीवादी चळवळ	प्रा. डॉ. अर. डी. मांडणीकर	68
16	मानवी हक्क आणि महिलानांचे कायदेविषयक अधिकार प्रा. लक्ष्मण मारोती घोटेकर		73
17	महिलाचा राजकीय सहभाग : एक दृष्टिक्षेप	प्रा.डॉ.बसवेश्वर पांडागळे	78
18	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील डॉ. अंनी बेझंट यांचे योगदान Dr.Madhukar Vithoba Jadhav		82
19	महिला सबलीकरण आणि ऐतिहासिक परीप्रेक्षातील स्त्रियांचे जीवन प्रा.डॉ. अब्दुलसमद बादशाह शेख		85

20	शिवरायांची नातसून जिजावाई साहेब: एक ऐतिहासिक अभ्यास डॉ. विनोद संभाजी सोनवणे	88
21	मार्क्सवादी स्त्रीवाद : संकल्पना आणि स्वरूप प्रा.डॉ.वृषाली लक्ष्मीकांत फुके	92
22	लिंगभाव आणि स्त्रीवाद डॉ. चांदोजी सोपान गायकवाड	96
23	राष्ट्रभारणीत स्त्री मुख्यमंत्र्यांचे योगदान एक चिकित्सा प्रा.सुनिलदत्त गोडसे	101
24	मार्क्सवादी स्त्रीवादी: एक आकलनडॉ. सूर्यकांत लक्ष्मणराव शेळके	104
25	शाश्वत विकासात पद्मश्री तुलसी गौडा व पद्मश्री राहीवाई पोपरे यांचे योगदान. प्रा.बनसोडे राहुल प्रकाश	109
26	शिवकालीन स्त्री जीवन डॉ. श्रेया संजीव दाणी	113
27	सक्षमीकरण महिलांच्या सर्वांगीण विकासाचे साधन डॉ. सोमा पी. गोंडाणे	116
28	स्त्रियांचे समाजातील स्थान – काल आणि आज डॉ. रवींद्र भा. घागस / प्रा. प्रकाश विष्णू घरत	120
29	स्त्रिवाद: समस्या, आव्हाने व उपाय कल्पना राजेश कनके-सिद्धेवाड	123
30	स्त्रीवाद आणि प्रसार माध्यमे (संजना भट : स्त्री आणि भारतीय कौटुंबिक संस्कृती) प्रा स्वाती हरिभाऊ काटे	128
31	स्त्रीवाद : सिद्धांत आणि व्यवहार प्रा.डॉ. अर्जुन येरगे	130
32	स्त्रीवाद आणि प्रसारमाध्यमे : दैनिक प्रजावणी वृत्तपत्राची भूमिका प्रा.अंकुश सुर्यवंशी	134
33	स्त्रीवाद आणि आदिवासी महिला - विशेष संदर्भ पालघर जिल्हा प्रा. जी.एम.घुटे	138
34	स्त्रीवाद आणि प्रसारमाध्यमे प्रा.संजय महेबूब तडवी	143
35	स्त्रीवाद आणि स्त्री – पुरुष समता डॉ.राम पांडूरंग साबदे	146
36	स्त्रीवाद व आदिवासी महिला प्रा.सौ. आशिषा आशिष म्हात्रे (सुप्रज्ञा)/सौ. अपुर्वा अमित पाटील (स्नेहल)	149
37	स्त्रीवाद: समस्या आव्हाने व उपाय दत्ताजी हुल्लप्पा मेहत्रे	152
38	स्त्रीवादाचा उदय व विकास: समाजशास्त्रीय अध्ययन डॉ. श्रीनिवास पीलगुलवार	155
39	स्त्रीवादी चळवळ आणि घरगुती हिंसा प्रा. दर्शना अतुल भोईर	163
40	स्त्रीवादी परिप्रेक्षातून लिंगाधारित अर्थसंकल्पाचा अभ्यास प्रा. संतोष भावार्थे	167
41	स्त्रीवादी साहित्य चळवळ व स्त्रीवादी साहित्य समीक्षा प्रा. आर. एस. शनवार	170

स्त्रीवादाचा उदय व विकास: समाजशास्त्रीय अध्ययन

डॉ. श्रीनिवास पिलगुलवार

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, लोकरमान्य महाविद्यालय, वरोरा त्रि. चंद्रपूर, 442907

प्रस्तावना :

स्त्रीवाद एक समाजशास्त्रीय संकल्पना आहे. मानवी जीवनातील प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषांच्या वरोवरीने स्त्रियांच्या अधिकारांच्या समर्थनात निर्माण झालेली एक सामाजिक चळवळ म्हणून स्त्रीवादाकडे पाहिले जाते. स्त्रीवाद हा एक असा विचार आहे, जो पुरुष आणि स्त्री या दोघांमध्ये समानतेचा स्वीकार करून स्त्रियांच्या बौद्धिक आणि व्यावहारिक मशक्तिकरणावर भर देतो. स्त्रीवाद लैंगिकतेवर आधारित भेद-भावाचा अस्वीकार करतो. हा भेदभाव स्त्रियांच्या समाजातील दुय्यम स्थितीचे प्रमुख कारण आहे. स्त्रीवादी विचारधारेची उत्पत्ती ही मुळात पितृसत्ताक समाजव्यवस्थेच्या अर्थात पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थेला शह देण्याच्या रूपात स्त्रीवादाचा जन्म झाला आहे. स्त्रीवादाची व्याख्या मुख्यतः दोन अर्थानी केली जाते. पहिले संकुचित अर्थाने, त्यामध्ये स्त्रीवादी आंदोलन किंवा चळवळ हे स्त्रियांद्वारे स्त्रियांना समान हक्क आणि अधिकार प्राप्त करून देणारी चळवळ आहे. जो लिंगवादी सिद्धांत, पुरुषांचे प्रभुत्व किंवा वर्चस्व आणि शोषणापासून स्त्रीची मुक्ती यावर अधिक भर देते. दुसऱ्या अर्थाने स्त्रीवाद हा अंतर संबन्धित संकल्पनांचा एक संच आहे याचा प्रयोग लिंग भेदावर आधारित सामाजिक यथार्थता, लिंगावर आधारित असमानतेची उत्पत्ती आणि प्रभाव, परिणामांचे अध्ययन व विश्लेषण करणे यावर अधिक भर देते. स्त्रीवादी चळवळीच्या इतिहासाची मुळे ही फ्रान्सच्या क्रांतीच्या आदर्श विचारांमध्ये दडलेली आपणास पाहावयास मिळतात. फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीने स्त्रीवादि वातावरण निर्माण केले. या वातावरणाचा परिणाम म्हणून महिला क्रांती मध्ये सहभागी होण्यास प्रेरित झाल्या. तिकडे ब्रिटन मध्ये इसवी मन 1972 मध्ये प्रकाशित झालेले मेरी वॉलस्टोन क्राफ्ट यांचे पुस्तक 'A vindication of the rights of women' या पुस्तकामध्ये ब्रिटनच्या महिलांमध्ये स्त्रीवादाची जाणीव आणि जागृती निर्माण करणारे विचार मेरी वॉलस्टोन क्राफ्ट यांनी मांडले. या पुस्तकामध्ये महिलांचे शिक्षण, राजकारण, समान संधी आणि महिलांचे अधिकार याचे जोरदार समर्थन करण्यात आले आहे. (जादौन, 2017, पृ. क्र. 144).

मानव पृथ्वीवरील सर्व प्राण्यांमध्ये बुद्धिमान प्राणी आहे. मानवाने आपल्या बुद्धिमत्तेने स्वबळावर स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण केले काही प्रमाणात स्वतःचा विकास घडवून आणला यात स्त्री आणि पुरुष या दोघांचेही समान योगदान आणि भूमिका आहे. मात्र मानवी संस्कृतीच्या वाटचालीत कुटुंबव्यवस्थेच्या उदयानंतर चूल आणि मूल हेच कार्यक्षेत्र महिलांचे राहिले आहे. घराबाहेर जाऊन अर्थार्जन करणे हे पुरुषांचे कार्यक्षेत्र राहिले आहे. ही व्यवस्थाच स्त्रीचे दुय्यमत्व सिद्ध करणारी ठरली आहे. पितृसत्ताक समाज व्यवस्था धर्म, जाती व्यवस्थेचा भारतीय स्त्रियांच्या दुय्यमत्वात भर टाकणारे कळीचे मुद्दे ठरले आहेत. या सर्वांचा परिणाम म्हणून स्त्रीचे जीवन गुलामा प्रमाणे झाले. जगभरामध्ये ही परिस्थिती कमी-अधिक प्रमाणात सारखीच होती. मात्र आधुनिक युगाची सुरुवात ही स्त्री स्वातंत्र्याची सुरूवात होती. यामागचे मुख्य कारण म्हणजे विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात झालेले बदल, वाढते औद्योगिकरण आणि नागरीकरण, यामुळे जगभरत विविध क्षेत्रात परिवर्तन येण्यास सुरुवात झाली. जगात झालेले दोन महायुद्धे व त्यानंतरच्या काळात जागतिक परिस्थिती अपाठ्याने बदलत गेली. या सर्व घटनाक्रमाच्या पार्श्वभूमीवर स्त्री जीवनात ही स्थित्यंतरे घडत होती. स्त्रियांमध्ये जागरूकता वाढत होती, आपल्यालाही सामाजिक,

आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रात पुरुषांबरोबरचे हक्क आणि अधिकार मिळावेत यासाठी स्त्रियासुद्धा संघर्ष करायला सुरुवात करू लागल्या होत्या. या सर्वांचा परिणाम म्हणून स्त्रीवादाच्या उदयाची पार्श्वभूमी तयार झाली.

मूलतः स्त्रीवादाची औपचारिकरीत्या प्रथम सुरुवात अमेरिकेमध्ये 1960 नंतर झाली. 1975 हे वर्ष युनोने 'आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष' म्हणून घोषित केले. त्यानंतर समग्र जगभर स्त्रीवादी चळवळीचा उदय आणि विकास झाला. अशा स्त्रीवादी चळवळीच्या माध्यमातून संपूर्ण जगभर स्त्रीवादी विचारांची मुहूर्तमेढ रोवल्या जाऊ लागली. यामुळे स्त्रीवादी विचारधारेला एक नवीन दिशा प्राप्त होऊ लागली. जगातील सर्वात समाजव्यवस्थेमध्ये लिंगभेदाच्या आधारावर महिलांना सर्वत्र कनिष्ठ स्थान प्राप्त झाले होते. स्त्रीच्या दुय्यमत्वाबाबत जगातील सर्व स्त्रीवादी विचारमंथन करू लागले. वास्तविक दृष्ट्या मृष्टीच्या प्रारंभीच्या अवस्थेत सर्वत्र मातृसत्ताक कुटुंबपद्धती अस्तित्वात होती. म्हणजे सर्व अधिकार स्त्रियांना प्राप्त झालेले होते. परंतु कालांतराने पुरुषांनी आपल्या चालाख बुद्धीने स्त्रियांवर अधिराज्य गाजवायला सुरुवात केली. कालांतराने स्त्रियांवर प्रभुत्व स्थापन करून तिचे शोषण करायला सुरुवात केली. याचा परिणाम म्हणून कालांतराने स्त्री दुय्यम बनली. यासंदर्भात समाजशास्त्रज्ञ फॅन्ड्रीक एंजेल्स यांचे मत अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे. "मातृसत्ताक व्यवस्थेत बदल होऊन पितृसत्ताक व्यवस्थेचा झालेला उदय हा स्त्रियांचा सर्वात मोठा पराभव आहे. वास्तविक दृष्ट्या सत्य तर हे आहे की, स्त्रियांसाठी असे स्वर्ण युग हे केवळ एक मिथक आहे." पुरुषाने स्वतःच्या सुविधेनुसार स्त्रियांना विभिन्न स्वरूपामध्ये प्रस्तुत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु त्यांनी स्त्रियांना आपल्या सोबत समानतेची वागणूक कधीच दिली नाही. पाश्चात्य देश असो, भारतीय समाजव्यवस्था असो स्त्री ही उपेक्षा, बंधने, शोषण आणि पुरुषी वर्चस्वाची शिकार झाली आहे. अनेक धर्म ग्रंथांमध्ये सुद्धा महिलांच्या संदर्भात उपेक्षित विचार दिसून येतात. जसे मनुच्या मते 'स्त्री ही एक निकृष्ट वस्तू आहे, तिला बंधनांमध्ये ठेवले पाहिजे.' 'रोमन कायद्यांमध्ये सुद्धा स्त्रियांना पुरुषांच्या नियंत्रणाखालीच ठेवले पाहिजे, कारण स्त्रिया मूर्ख असतात, असे म्हटल्या गेले आहे.' तसेच कुराण मध्ये सुद्धा स्त्रियांप्रती उपेक्षेची भावना दिसून येते. (खेतान,पृ.क्र.52).

स्त्रीवादाविषयी समाजात चुकीचा दृष्टिकोन निर्माण झालेला दिसतो, तो म्हणजे स्त्रीवादी आंदोलने हे पुरुषी वर्चस्वाला विरोध करणारे आंदोलने आहेत. वास्तविकदृष्ट्या ते तसे नसून सहयोगाची व सहजीवनाची मागणी करणारे ते आंदोलने आहेत. स्त्रीवाद हा पुरुष विरोधी नसून जैविक, सामाजिक, मानसिक, आर्थिक आणि राजकीय स्तरांवर स्त्रियांना जे कनिष्ठ स्थान दिले गेले आहे. ते नष्ट करून पुरुषांच्या बरोबर समानतेचे अस्तित्व तिला प्राप्त व्हावे. तिला स्वतंत्र व्यक्तीत्व प्राप्त होऊन तिची स्वतंत्र ओळख निर्माण व्हावी. हा हेतू त्यामागे आहे.

स्त्रीवादाचा अर्थ:

स्त्रीवाद ही अलीकडच्या काळात मांडली गेलेली एक महत्त्वपूर्ण संकल्पना आहे. स्त्रीवादी अनेक प्रवाह व उपप्रवाह असलेली विचारधारा आहे. स्त्रीवादाचा शास्त्रीय अर्थ पुढील काही व्याख्यां मधून स्पष्ट होतो.

(1) विल्सन:

स्त्रीवाद म्हणजे एकच एक सलग सिद्धांत नसून अनेक सिद्धांतांचा त्यामध्ये समावेश होतो. ही केवळ स्त्रियांचे दुय्यमत्व नष्ट करण्यासाठी आलेली जागृती नसून, स्त्रियांना त्यांच्या खऱ्याखुर्या क्षेत्रापर्यंत जाण्याचा मार्ग सुकर करणारी राजकीय बांधिलकी आहे.

(2) ब्राऊन वेब्ले:

स्त्रीवाद म्हणजे स्त्री-पुरुष संबंधातील चिपमता पूर्वक व्यवहार, व्यवस्था नष्ट करून लिंगभेद निरपेक्ष समाज निर्माण करू पाहणारी एक विचार प्रणाली आहे.

(3) लिंडा गार्डन:

स्त्रियांचे दुय्यमत्व आणि त्यासाठी करावा लागणारा संघर्ष याचे विक्षेपण म्हणजे स्त्रीवाद होय. स्त्रीवाद हा स्त्री शोषणाच्या विरोधी विचार आहे. स्त्रीवाद ही चळवळ स्त्रियांना त्यांचे मानवी हक्क मिळवून देण्यासाठी प्रयत्नशील असलेली एक नव्याने निर्माण झालेली व्यवस्था आहे. जी सामाजिक पातळीवरील असलेली व्यवहारिक लिंगभेद याची व्यवस्था नष्ट करण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. ज्या चळवळीला आज जागतिक पातळीवर स्थान मिळाले आहे आणि आंतरराष्ट्रीय चळवळ म्हणून तिची ओळख निर्माण झाली आहे.

पूर्व साहित्याचे अध्ययन :

(1) निवेदिता मेनन आणि इतर (2001):

निवेदिता मेनन, साधना आर्य आणि जिनी लोकनीता यांनी "नारिवादी राजनीति: संघर्ष एवम मुद्दे" हे पुस्तक लिहिले. या पुस्तकामध्ये स्त्रीवादाचा उदय, विकास, स्त्रीवादाचे प्रकार, पाश्चिमात्य देशात स्त्रीवादाचा उदय, समकालीन भारतातील महिलांची आंदोलने, भारतातील महिलांचे आरक्षण, भारतातील स्त्रिया आणि हिंसा इत्यादी. अशा अनेक विषयांवर महत्त्वपूर्ण लेख वेगवेगळ्या स्त्रीवादी लेखकांकडून संकलित करून पुस्तक प्रकाशित केले आहे. या पुस्तकामध्ये अतिशय विस्तृतपणे स्त्रीवादाचे उदयाची पार्श्वभूमी, स्त्रीवादाचे स्वरूप, स्त्रीवादाच्या उदयाची कारणे यावर चर्चा करण्यात आली आहे. (निवेदिता मेनन और अन्य, 2001)

(2) गोखले करुणा(2010) :

सिमोन द बोहुवा यांनी 1949 मध्ये " The Second Sex" नावाचा ग्रंथ लिहिला या ग्रंथास स्त्रीवादाचे बायबल असेसुद्धा म्हटले जाते, या ग्रंथाचा मराठीमध्ये अनुवाद श्रीमती करुणा गोखले यांनी केला आहे. बोहुवा यांच्या मते, " स्त्री जन्मत नाही, तर घडविली जाते " या वाक्यावरूनच बोहुवा यांचे विचार किती क्रांतिकारी होते याचा अंदाज येतो. स्त्रीच्या दुय्यमत्वाची इतक्या विविध अंगांनी चर्चा सिमोन च्या अगोदर व तिच्या नंतरही कुणीच केली नाही. सिमोन यांनी या पुस्तकात स्त्रियांच्या संदर्भातील वास्तव आणि मिथके, स्त्री-पुरुषांशी संबंधित जीवशास्त्रीय सत्य, स्त्री आणि पुरुषांचा इतिहास, आजचे स्त्री जीवन, स्त्रियांचा विविध भूमिकांमधील वावर, आत्ममग्न स्त्री, प्रेमात पडलेली स्त्री, स्त्रीत्वाचे गुढ, इत्यादी घटकांच्या संदर्भात विस्तृत आणि अतिशय शास्त्रीय दृष्ट्या चर्चा करण्याचे काम सिमोन यांनी आपल्या पुस्तकात केले आहे. जगातील स्त्रीवादाच्या उदयास कारणीभूत असणाऱ्या साहित्यापैकी अतिशय महत्त्वपूर्ण साहित्य म्हणून या ग्रंथाकडे पाहिले जाते. जगभर जो स्त्रीवादाचा उदय आणि विकास झाला त्यात या ग्रंथाची भूमिका अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे. (गोखले, 2010)

(3) शुभ्रा परमार (2016):

शुभ्रा परमार यांनी "नारीवाद सिद्धांत और व्यवहार" हे पुस्तक लिहिले . या ग्रंथात त्यांनी स्त्रीवादी सिद्धांत, वेग-वेगळ्या स्त्रीवादी विचारवंतांनी स्त्रीवादाच्या अनेक प्रकारांवर आपली मांडलेली मते, वेगवेगळ्या देशातील स्त्रीवादाचा उदय आणि विकास तसेच समकालीन समाजात स्त्रीवादाचे स्वरूप कसे आहे याची चर्चा केली. अनेक राष्ट्रांमध्ये स्त्रीवादी चळवळ कशी नावारूपास आली व त्या चळवळीची व्याप्ती कशी वाढत गेली याचीही चर्चा परमार यांनी आपल्या या पुस्तकात केली आहे. स्त्रीवादी अभ्यासकांसाठी आणि स्त्रीवादाचा उदय, विकास व सिद्धांत अभ्यासणाऱ्या अभ्यासकांसाठी हा ग्रंथ अतिशय उपयुक्त आणि मार्गदर्शक आहे. (परमार, 2016)

(4) सिंह, व्ही.& जन्मेजय, सिंह(2012) :

व्ही. एम. सिंह आणि जन्मेजय सिंह यांनी "नारीवाद" नावाचा ग्रंथ हिंदी मध्ये लिहिला आहे. या ग्रंथामध्ये स्त्रीवादी विचाराची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, वेगवेगळ्या देशांमध्ये सुरू झालेली स्त्रीवादी आंदोलने, त्या स्त्रीवादी आंदोलनाचे स्वरूप, स्त्रीवादी आंदोलने आणि महिलांचे नेतृत्व, वेगवेगळ्या देशांमध्ये स्त्रीवादाची झालेली सुरुवात,

अनेक राष्ट्रांमध्ये स्त्रियांची असणारी स्थिती म्हणजेच दर्जा आणि भूमिका इत्यादींच्या संदर्भात विस्तृत विवेचन या दोन्ही लेखकांनी केले आहे. पुढे या ग्रंथात लेखकांनी स्त्रीवादाच्या सर्व प्रकारांवर विशेष चर्चा केली आहे. स्त्रीवादाच्या प्रकारांमध्ये उदारमतवादी स्त्रीवाद, मार्क्सवादी स्त्रीवाद, क्रांतिकारी स्त्रीवाद किंवा जहाल स्त्रीवाद, पर्यावरणवादी स्त्रीवाद इत्यादी सर्व प्रकारांवर विस्तृत विवेचन केले आहे. स्त्रीवादाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी स्पष्ट केल्यामुळे स्त्रीवादाचा उदय कसा झाला याची माहिती या ग्रंथातून मिळाली आहे. (सिंह, व्ही. & जन्मेजय, सिंह, 2012)

अध्ययनाचे उद्देश:

- (1) स्त्रीवादाचे स्वरूप जाणून घेणे.
- (2) स्त्रीवादाच्या उदय व विकासाची कारणे जाणून घेणे.

अध्ययन पद्धती:

कोणतेही संशोधन हे वैज्ञानिक पद्धतीच्या आधारावरच करावे लागते. वैज्ञानिक पद्धतीमध्ये स्थित ज्यः काही संशोधनाच्या अध्ययन पद्धती असतील त्यातल्या काही तंत्राचा किंवा घटकांचा अवलंब करून संशोधन कार्य पार पाडावे लागते. वैज्ञानिक पद्धतीच्या अभावामुळे केले गेलेले संशोधन हे संशोधन नसते. तर ते केवळ माहितीचे एकत्रीकरण असते. म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्यासाठी अध्ययन विषयाशी निगडित ग्रंथ, प्रकाशित लेख, स्त्रीवादी लेखकांचे साहित्य इत्यादींचा उपयोग स्त्रीवादाचा उदय व विकास कसा होत गेला हे स्पष्ट करण्यासाठी करण्यात आला आहे.

तथ्यांचे विश्लेषण :

स्त्रीवादाची चर्चा करताना सर्वात प्रथम स्त्रीवादी विचारांचे स्वरूप, मूलतत्वे कोणती होती? स्त्रीवादी विचारांच्या निर्मितीचा मूळ आधारभूत विचार कोणता होता. याची चर्चा तथ्यांचे विश्लेषण आणि निर्वचन यामध्ये करणे क्रमप्राप्त ठरते ते पुढीलप्रमाणे,

स्त्रीवादाची मूलतत्वे किंवा स्वरूप:

(1) स्त्रीमुक्ती: स्त्रीवादी विचारसरणीने वर्तमान परिस्थितीतील स्त्रियांना पुरुषांच्या जाच आणि बंधनातून मुक्त करण्यासाठी स्त्रीवादी चळवळ उभी केली आहे. स्त्रियांना पुरुषसत्ताक व्यवस्थेच्या पारंपारिक बंधनातून बाहेर काढण्यासाठी जोर धरला आहे. स्त्री ही अनेक पारंपरिक चालीरीती मध्ये अडकलेली आहे, स्त्रीला मुक्त करणे हे उद्दिष्टे स्त्रीवादाने ठेवलेले आहे. पुरुष प्रधान संस्कृतीत स्त्रियांचा विचार केला जात नाही. स्त्रियांनी फक्त चार भिंतीच्या आत आपले विश्व मानावे असे पूर्वीच्या काळी समजले जात होते. अबला हा तिचा जणू अलंकारच बनलेला होता. पण आधुनिक काळात स्त्रीला स्त्रीवादाच्या उदयामुळे अधिक स्वातंत्र्य दिले जात आहे. स्त्री ची सामाजिक आणि मानसिक दास्यातून सोडवणूक करणे आणि तिच्यावरील असलेल्या बंधनांना झुगारून तिला त्यापासून मुक्त करणे हे स्त्रीवादाचे पहिले महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.

(2) समानता: स्त्रीवादी विचाराची निर्मितीच मुळात स्त्री-पुरुषांना समान अधिकार मिळावेत या विचारावर झाली आहे. सर्वच क्षेत्रात, समाजात स्त्री आणि पुरुषांना समान वाटा असावा असा विचार स्त्रीवादी मांडतात. स्त्रीवादी विचारवंतांचे असे म्हणणे आहे की, जर स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबर समान हक्क आणि अधिकार मिळाले तर देशाचे भवितव्य किंवा राष्ट्राचा विकास हा अतिशय जलद गतीने करता येऊ शकतो. यासंदर्भात प्रसिद्ध विचारवंत प्लेटो हे आपले मत स्त्रियांच्या साम्यवादा विषयीचे विचार मांडताना म्हणतात, " प्रत्येक राष्ट्रात स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे अधिकार दिले गेले पाहिजेत कारण स्त्रियांची एकूण लोकसंख्या ही कोणत्याही देशात 50% च्या जवळपास असते. जर ही लोकसंख्या आपण चार भिंतीच्या आतच ठेवली तर एवढी मोठी श्रमशक्ती राष्ट्राच्या विकासातील योगदाना पासून वंचित राहते, असे करणे राष्ट्रीय विकासाच्या दृष्टीने योग्य नाही." प्लेटोच्या या विचारावरून

आपणास असे लक्षात येते की, स्त्रीला जर पुरुषांच्या बरोबरीने समान दर्जा दिला नाही तर देशाची अर्धी शक्ती चुंटेते. सर्व स्त्रीवादी विचारवंतांनी स्त्रियांना समानतेचा आग्रह धरला. स्त्रियांना सामाजिक, आर्थिक हक्कांबरोबरच राजकीय हक्कांचा आग्रह धरला. स्त्रियांना मानवाधिकारासह इतर राजकीय अधिकार मिळाले पाहिजेत. यासाठी जगामध्ये अनेक लढे उभारण्यात आले. त्याचा परिणाम म्हणून जगामध्ये स्त्रियांना राजकीय हक्क मिळाले. अर्थात प्रत्येक क्षेत्रामध्ये स्त्रियांना समानतेचा अधिकार प्राप्त करून देणे हे स्त्रीवादाचे प्रभावी तत्व आहे.

(3) पुरुषी वर्चस्वाचा विरोध: जगातील सर्व देशातील समाजव्यवस्थेत स्त्रियांना मोठ्या प्रमाणात पुरुषांकडून त्यांचे शोषण व त्रास होत असे, त्याचा विरोध करण्याचा प्रयत्न स्त्रीवादयानी केला आहे. पुरुषी समाजव्यवस्थेत स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाचा वाचा फोडण्यासाठी स्त्रियांनी संघटितपणे एक चळवळ उभारली ती म्हणजे स्त्रीवाद, स्त्रियांवर पुरुषांचे वर्चस्व हे त्यांच्या अहंभावनेतून निर्माण झालेले वर्चस्व आहे. यातून मार्ग काढण्यासाठी स्त्रीवादयानी, स्त्रीवादी विचार प्रणालीच्या क्रांतिकारी लोकांनी हे अग्रेसर पाऊल उचलले.

(4) सामाजिक दर्जा: पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांनामुद्धा समाजात सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणे हे स्त्रीवादाचे प्रभावी मूल तत्व आहे. समाजात स्त्रीला केवळ उपभोग्य वस्तू म्हणून तिच्याकडे पाहिले जाते, तिचे कार्यक्षेत्र "चूल आणि मूल" एवढेच मर्यादित ठेवले जाते हा दृष्टिकोन बदलला पाहिजे असा स्त्रीवादयानाचा आग्रह आहे. त्यात स्त्रियांचा वाटा मोठा आहे, असे असले तरी समाजात स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन वेगळा आहे. म्हणून स्त्री ही सुरक्षित नाही, स्त्रियांना समाजात समानतेची वागणूक देऊन तिला सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणे आणि पुरुषांच्या बरोबरीने तिचा सामाजिक दर्जा स्थापित करणे हे स्त्रीवादाचे मूलभूत तत्व आहे.

(5) कौटुंबिक स्वातंत्र्य व हक्क: स्त्रियांवर केवळ कौटुंबिक बंधने लादली जातात असे नाही तर या बंधनाच्या माध्यमातून निर्माण होणाऱ्या अडचणींचा सामना स्त्रियांना करावा लागतो. अशीच एक महत्वाची अडचण म्हणजे स्त्रियांना कुटुंबामध्ये शैक्षणिक हक्क नाकारण्यात आलेले आहेत. स्त्रियांनी शिक्षण शिकू नये, जर ती शिकली तर अधरांच्या आळ्या होतील असा समज स्त्रियांच्या शिक्षणाबद्दल समाजामध्ये रूढ होता. तसेच स्त्रियांना कुटुंबामध्ये सर्व प्रकारचे हक्क आणि स्वातंत्र्य नाकारण्यात आले होते. वारसा हक्क, निर्णय निर्धारण प्रक्रियेतील स्त्रीचा सहभाग, कुटुंबात मुलगा आणि मुलगी यांच्यामध्ये भेद केला जातो. मुलगी जन्माला आली की तिला जीवे मारण्यात येत असे याची अनेक उदाहरणे आपणास राजस्थान मध्ये पहावयास मिळतात. मुलीचा जन्म हा पूर्वजन्मीचे पाप समजले जात असे. असा स्त्रियांबद्दलचा नकारात्मक दृष्टिकोन आणि स्त्रियांच्या हक्कांच्या असणाऱ्या बाबी पासून स्त्रियांना दूर ठेवण्यात आले होते. ही पुरुषप्रधान समाजातील स्त्रियांबद्दलची धारणा बदलण्यासाठी आणि तिला तिचे कौटुंबिक स्वातंत्र्य आणि हक्क प्राप्त करून देण्यासाठी स्त्रीवादाचा उदय झाला आहे.

स्त्रीवादाच्या उदयाची कारणे:

स्त्रीवाद ही एकाकी विकसित झालेली विचारसरणी नसून, तिच्या उदयाचे अनेक कारणे कारणीभूत आहेत. याचा आढावा आपल्याला स्त्रीवादी चळवळीचा अभ्यास करताना घ्यावा लागतो. पारंपारिक समाजव्यवस्थेत स्त्रियांचे स्थान आहे, ते स्थान दुय्यम स्वरूपाचे आहे किंवा होते. त्यामधून स्त्रियांना मुक्ती मिळवून देणे तसेच स्त्रियांकडे मानवी दृष्टिकोनातून पाहण्यासाठी, त्यांना सामाजिक पातळीवर हक्क मिळवून देणे इतकेच नव्हे तर स्त्रियांच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याचा विचार करून स्त्रीवादी चळवळीचा प्रारंभ करण्यात आला. अशा विचारप्रणालीच्या उद्यासाठी काही कारणे कारणीभूत आहेत त्याचा आढावा पुढील प्रमाणे.

(1) अमेरिकन व फ्रेंच राज्यक्रांती (1776 व 1789): स्त्रीवादाच्या उद्याचा इतिहासाला अमेरिकन राज्यक्रांती पासून सुरुवात झाली. अमेरिकेचे अध्यक्ष जेफर्सन यांनी अमेरिकन स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा तयार केला त्यात व्यक्तिस्वातंत्र्याची सर्वांगीण चर्चा केली. या जाहीरनाम्यात स्त्री पुरुष समानता याला प्राधान्य देण्यात

आले. हीच खऱ्या अर्थाने स्त्रीवादाच्या उदयाची नांदी होती. त्यानंतर 1789 मध्ये फ्रान्सची राज्यक्रांती झाली या राज्यक्रांती नंतर फ्रान्समधील लोकांनी मानवी हक्कांचा जाहीरनामा प्रसिद्ध करून समग्र मानवी विश्वाला स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या वैश्विक मूलभूत हक्कांची देणगी दिली. परिणामी येथूनच जगामध्ये स्त्रीवादाच्या उदयाला अनुकूल असे वातावरण निर्माण झाले. म्हणून अमेरिकन व फ्रान्स ची राज्यक्रांती हे स्त्रीवादाच्या उदयाचे महत्त्वपूर्ण कारण आहे.

(2) राजकीय विचारवंतांचे योगदान: स्त्रीवादाच्या उद्यामध्ये राजकीय विचारवंतांचे योगदान अनन्य साधारण स्वरूपाचे आहे. प्लेटोने आपल्या 'Republic' या ग्रंथात आदर्श राज्याची कल्पना मांडतांना स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार केला आहे. तर व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी उदारमतवादी जे. एस. मिल या विचारवंतांनी स्त्रियांची गुलामगिरी हा ग्रंथ लिहिला त्या ग्रंथात त्यांनी स्त्रियांच्या गुलामगिरीची कारणे सांगितली. मिल हा ब्रिटिश पार्लमेंट सदस्य असताना, इंग्लंडमध्ये स्त्रियांनाही मतदानाचा अधिकार मिळाला पाहिजे यासाठी House of Commence मध्ये त्यांनी आग्रह धरला. याचाच परिणाम म्हणून इंग्लंडमध्ये स्त्रियांनाही मतदानाचा अधिकार देण्यात आला. भारतामध्ये सुद्धा डॉ. वाबासाहेब आंबेडकर, राजा राम मोहन राय, गोपाळ गणेश आगरकर, महात्मा गांधी, गोपाळ कृष्ण गोखले इ. अशा देश-विदेशातील अनेक राजकीय विचारवंत व नेतृत्वाने स्त्रियांचे हक्क आणि अधिकाराच्या बाबतीत तसेच त्यांना पुरुषांवर वरचा समानतेचा अधिकार मिळावा यासाठी आपले विचार मांडले. यामुळे जगभर स्त्रीवादी विचार उद्यास आले.

(3) स्त्रीवादी साहित्य: साहित्य समाज परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे. त्यामुळे स्त्रीवादी साहित्य स्त्रीवादी चळवळीच्या उद्यासाठी कारणीभूत ठरले आहे. सिमोन द बोहुआ यांनी 1949 मध्ये 'The Second sex' नावाचा ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथाला स्त्रीवादाचे बायबल म्हणून संबोधले जाते. हा ग्रंथ स्त्रीवादी चळवळीचा धर्म ग्रंथ मानला जातो. अशाच प्रकारचे अनेक मान्यवर विचारवंतांनी स्त्रियांविषयी लिखाण करून त्यांच्या शोषणाची कहाणी जगभर पोहोचवली. भारतामध्ये स्त्रीवादी लिखाणाची जनक म्हणून ताराबाई शिंदे यांना संबोधले जाते. शिंदे यांनी त्यांच्या 'स्त्री पुरुष तुलना' या ग्रंथात पुरुषी समाजव्यवस्थेचे मार्मिक वर्णन केले आहे. तसेच महात्मा फुले यांची शिष्या मुक्ताबाई हिने कनिष्ठ जातीतील स्त्रियांच्या समस्या एका निबंधातून मांडल्या आहेत. महात्मा फुलेंच्या लिखाणाचे अगोदर, त्यांची शिष्या मुक्ताबाई यांचा निबंध प्रकाशित झाला होता. तसेच इतर साहित्यिकांनी लेख, अग्रलेख, निबंध, कविता, कादंबरी इ. साहित्याच्या माध्यमातून जगातील स्त्रियांच्या जीवनाची व्यथा मांडण्याचा प्रयत्न केला. ज्यामुळे समाज जाणीव जागृत झाली आणि त्यातून स्त्री स्वातंत्र्याची संकल्पना पुढे आली. त्याला अनुसरून पुढील काळात स्त्रीमुक्ती चळवळ अग्रेसर रूप धारण करू लागली.

(4) शिक्षणाचा प्रसार: जगामध्ये वेगवेगळ्या संस्था आणि संघटनांनी स्त्री शिक्षणासाठी शैक्षणिक संस्था उघडल्या आणि स्त्री शिक्षणाला चालना दिली. प्रारंभी भारतासारख्या देशात सनातनी मंडळी स्त्री शिक्षणाला विरोध करीत असे. परंतु महात्मा ज्योतिबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांच्या पुढाकारातून भारतात स्त्री शिक्षणाची दारे खुली झाली. जगातील इतर देशांमध्ये सुद्धा स्त्री शिक्षणाच्या बाबतीमध्ये एकोणिसाव्या शतकापर्यंत उदारीनताच होती. परंतु अनेक समाजसुधारकांच्या प्रयत्नांमुळे स्त्रियांसाठी शिक्षण सुरू झाले. ब्रिटिशांनी 1835 पासून मुक्त शिक्षण पद्धतीचे धोरण अवलंबिले. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जगातील प्रसिद्ध सभजल्या जाणाऱ्या Oxford, Cambridge, Bon, Barlin या विद्यापीठांमध्ये महिला शिक्षण घेऊ लागल्या. भारतात महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी 1916 मध्ये देशातील महिलांना उच्च शिक्षण घेता यात्रे म्हणून पहिल्या महिला विद्यापीठाची स्थापना केली. परिणामी आज सर्व स्त्रियांना शिक्षण मिळू लागले आहे. स्त्रियांमध्ये हळूहळू जागृती होऊ लागली, आज स्त्रियांनर आपल्या हक्काची जाणीव होत आहे. यामुळेसुद्धा स्त्रीवाद उदयास आला आहे.

(5) सामाजिक सुधारणा: जगातील सर्व देशातील समाजसुधारकांनी वेग-वेगळ्या समाजसुधारणा केल्या. समाजामध्ये अस्तित्वात असलेल्या वाईट रूढी, प्रथा, परंपरा यांचे उच्चाटन समाजसुधारकांनी समाजसुधारणेच्या माध्यमातून केले. भारतातील आद्य समाजसुधारक राजा राम मोहन रॉय यांनी स्त्रियांच्या विरुद्ध प्रचलित असणाऱ्या अन्यायकारक सती प्रथा वंदीची चळवळ उभी करून ती अनिष्ट प्रथा बंद करण्यासाठी त्रिटिशांकडून कायदा करून घेतला. म्हणूनच त्यांना आधुनिक भारताचे जनक म्हणून संबोधले जाते. जगामध्ये अशा सामाजिक सुधारणेच्या माध्यमातून स्त्रियांवरील बंधने व पारतंत्र्यात तिना जगण्यासाठी वाध्य करण्यात आलेल्या अनिष्ट प्रथांचे उच्चाटन करण्यात येऊ लागले. यामुळे स्त्रियांना काही प्रमाणात सामाजिक स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. अशा अनिष्ट प्रथा व समस्यांच्या कोंडीतून स्त्रिया बाहेर पडू लागल्यामुळे त्यांना आपल्या अस्तित्वाची जाणीव झाली. त्याचा परिणाम असा झाला की समाजात वावरताना स्त्रियांना आपल्या हक्काची जाणीव होऊन आपणही मानव आहोत. याविषयी ओळख पटू लागली, आपल्यावरती लादलेली बंधने ही मानवी आहेत याची जाणीव स्त्रियांना तसेच समाजसुधारकांना होऊ लागली. यामुळे स्त्रियांची स्थिती सुधारण्याचे प्रयत्न झाले. त्याकरिता समाजसुधारकांनी वेळोवेळी स्त्रियांच्या संदर्भातील हक्कांचे जतन करणारे कायदे निर्माण करण्यासाठी लढे उभारले. यामुळे स्त्रीवादाचा उदय झाला.

(6) सार्वजनिक जीवनात स्त्रियांचा वाढता सहभाग: परंपरेने चार भिंतीच्या आत डांबले गेलेली स्त्री प्रथम शिक्षणासाठी घराबाहेर पडू लागली. त्यानंतर ती हळू-हळू पुरुषांच्या बरोवरीने पुरुषांच्या सार्वजनिक जीवनात सहभागी होऊ लागली. हा पुरुषी व्यवस्थेला स्त्रियांनी दिलेला पहिला छेद होय, पहिली मात होय. आज औद्योगिकरणामुळे स्त्री अर्थार्जन करू लागली आहे. सुशिक्षित स्त्रिया सामाजिक व राजकीय जीवनात सहभाग घेण्यासाठी पुढे येत आहेत. श्रीलंकेच्या श्रीमती भंडारनायके या जगातील पहिल्या महिला पंतप्रधान झाल्या. त्यानंतर भारतात विजयालक्ष्मी पंडित या पहिल्या महिला मंत्री झाल्या. अशा तऱ्हेने जागतिक पातळीवर पुरुषांच्या बरोवरीने स्त्रियांनी आर्थिक, सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात सहभागी होऊन आपले वेगळे अस्तित्त्व निर्माण करू लागल्या. स्त्रियांना आपल्या मूलभूत हक्कांची जाणीव झाल्यानंतर त्यांनी ते हक्क मिळविण्यासाठी चळवळीच्या माध्यमातून प्रयत्न सुरू केले आणि त्यातूनच स्त्रीवादासारखी एक प्रभावी चळवळ उदयास आली.

(7) महिला संघटनांचा उदय: जगामध्ये विविध देशातील स्त्रियांनी आपले हितसंबंधाचे रक्षण व संवर्धन करण्यासाठी अनेक महिला संघटना स्थापन केल्या. बेटी फ्रीडम यांनी "National Organization For Women" या नावाची संघटना 1966 मध्ये स्थापन केली. त्यामुळे वेगवेगळ्या देशात स्त्रीवादाचा चालना मिळाली. भारतामध्ये 1904 मध्ये स्त्री मुक्ती लढा देण्यासाठी महिला परिषद स्थापन झाली. 1917 मध्ये रूसी वेझंट यांच्या नेतृत्वाखाली "Womens Russian Association" ही संघटना स्थापन करण्यात आली. अशा अनेक संघटनांच्या माध्यमातून स्त्रियांमध्ये जागृती निर्माण करण्याचे काम सुरू झाले आणि यामुळे सुद्धा स्त्रीवादाचा उदय झाला.

निष्कर्ष :

मानवी समाज व्यवस्थेत स्त्री ही हजारो वर्षांपासून गुलाम, दास म्हणून जीवन जगत आहे. समाजाने 'स्त्री' या घटकांना वगळून अनेकदा विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला परंतु तो विकास सर्वांगीण ठरला नाही. अनेकदा स्त्रियांना वगळून समाज सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला परंतु त्यात सुधारणा सुद्धा परिपूर्ण ठरल्या नाहीत. याचे मूळ कारण म्हणजे स्त्रीवादी विचारांना महत्त्व दिल्या जात नव्हते. समाजव्यवस्थेतील कालपरत्वे अनेक बदल, परिवर्तने स्वीकारली परंतु स्त्रियांच्या संदर्भातील परिवर्तन नकार दिल्यामुळे मानवी समाजाला विकासाचा उत्कर्षविंदू गाठता आलेला नाही. कारण समाजाच्या विकास प्रक्रियेत अर्धा सहभाग जो स्त्रियांचा आहे तो गृहीत धरल्या जात नव्हता. परिणामी विकासाचा सर्वांगीण व सार्वत्रिक स्वरूप प्रदान करणे शक्य होत नव्हते. याची जाणीव जगातील सर्वच विचारवंत, समाज सुधारक, तत्वचिंतक, राजकीय नेतृत्व यांना प्रबोधन काळानंतर होऊ लागली. म्हणून समग्र

स्त्रियांना धर्म, संस्कृती, प्रथा, परंपरा यांच्या माध्यमातून जखडून ठेवले गेले होते. त्यातून त्यांची मुक्तता करण्यासाठी म्हणून स्त्रीवादी विचारांचा उदय व विकास जगभर विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात होऊ लागला. साधारणपणे 1960 नंतर जगातील सर्व समाजव्यवस्थेत स्त्रियांचे हक्क आणि अधिकार याबाबतची आंदोलने उभे राहू लागले. स्त्रीवादी साहित्यिक, राजकीय विचारवंत यांचे योगदान तसेच शिक्षणाचा झालेला प्रचार-प्रसार, वेगवेगळ्या देशांमध्ये समाजसुधारकांनी स्त्रियांचे विरोधातील अनिष्ट प्रकारच्या उच्चाटनासाठी उभारलेले लढे आणि त्यानंतर स्त्रियांमध्ये जाणीव आणि जागृती निर्माण झाल्यामुळे त्यांचा सार्वजनिक जीवनातील वाटलेला सहभाग तसेच स्त्रीवादी संघटनांचा झालेला उदय यामुळे समग्र जगभर स्त्रीवादाचा उदय व विकास घडून आला आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

जादौन, वा. सी.(2017). *नारीवादी सिद्धांतोका विकास एवं समकालीन समाज मे नारी जीवन* .KAAV International Journal of Arts, Humanities & social science, KIJAHS/APR-JUN2017/VOL-4/ISS-2/A27, ISSN:2348- 4349 Impact factor(2017) – 7.9183.

खेतान, प्र.(2010), *स्त्री उपेक्षित*.

निवेदिता मेनन और अन्य.(2001), *नारीवादी राजनीति: संघर्ष व मुद्दे*. दिल्ली, हिंदी माध्यम कार्यालय निर्देशा लय, दिल्ली विश्वविद्यालय.

गोखले, के. (2010). *द सेकंड सेक्स-सिमोन द बोह्रआर*. पुणे, पद्मगंधा प्रकाशन.

परमार, एस.(2016) *नारीवादी सिद्धांत और व्यवहार*. जयपुर, रावत प्रकाशन.

सिंह, व्ही.& जन्मेजय, सिंह.(2012) . *नारीवाद*. जयपुर, रावत प्रकाशन.